

Konferanslar :

TÜRKİSTAN TARİHİNİN YAZIMINDA KARŞILAŞILAN SORUNLAR *

Prof. Dr. WILFRIED NÖLLE

Çeviren : Prof. Dr. GÜLTEKİN ORANSAY

Sayın bayanlar ve baylar!

Avrupalı tarih yazarları kadar aralarında Köprülü'nün bulunduğu Türk tarih yazarlarınca da savunulmuş olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yedi yüzyıl kadar önce Moğol saldırısı dolayısıyla Türkistan'dan kopup Anadolu'ya sığınmış bir oymak beyi tarafından yüz kadar çadırı geçmeyen halkı ve dört yüz devesiyle kurulduğunu ileri süren göreneksel ve eskimiş görüş, günümüz Türk tarihçilerini artık tatmin etmemektedir. Buna karşılık Türk ulusunun ta Çin'e ve Kore'ye sarkmış Hindistan'a kadar uzamış büyük imparatorluklar kurduğu Orta Asya'dan, başka bir söyleyişle Sibiryaya enginlerinden ve Batı Çin'den geldiğine yıllardan beri bilinçle işaret edilmektedir. Türk tarihçileri, birçok Türk budunun Orta Asya'dan kalkıp Batı'da Macaristan'a, Kuzeyde Estonya ile Finlandiya'ya kadar göç ettiklerini yazar. Bu akınlardan biri de Anadolu'ya ulaşmıştır.

Bildiğiniz gibi, sayın bayanlar ve baylar, kimi Türk tarihçileri Türk tarihiyle Hititlerinki arasında bir bağ kurmayı denemişlerdir. Başkaları daha da gerilere giderek Hititlerin öncülü olan ve yedi bin yıl önce Türkiye'nin güney bölgeleriyle Mezopotamya'da canlı bir kültür ve uygarlık yaratmış bulunan Sümerlilere kadar inmektedir.

Sümerlilerin durumu Hititlerinkine benzer: Her ikisi de tarihöncesi çağda Orta Asya'dan göçüp gelmiş olabilir. Sümer ve Hitit dillerinin Türk ağızlarıyla ve bu ulusların en eski Türk budunlarıyla akraba olup olmadıkları konusunda bilginlerin ileri sürdüğü kuramlar ne kadar tartışmalı da olsa (ki bence bu tartışmalar haklıdır) Sümerlilerin de, Hititlerin de Orta Asya'dan gelmiş Türklerin, daha doğ-

* Bu konferans Türk Tarih Kurumu ile Ankara Alman Kültür Merkezinin birlikte düzenlediği konferanslar arasında 27 Şubat 1978 günü Alman Kültür Merkezinde verilmiştir.

rusu Türk budunlarının anayurdunu olduğu kadar Hint - Avrupa budunlarının da anayurtlarını kapsayan Asya içerlerinden kopmuş olmaları pekala mümkündür.

Türk budunları diyorum; çünkü Türkler, güneyde Afganistan'ın Pamir Dağları, doğuda Gobi Çölü, kuzeyde Sibirya'nın Yenisey Irmağı ve batıda Volga'nın sınırladığı bölgede en eski zamanlardan beri oturmuş olan büyük ailenin çok sayıdaki dallarından ancak birini oluştururlar. Bu engin bölgeye Türkistan denir, Türklerin ülkesi.

İranlılar Türkistan'a Turan derlerdi. Turan onlarca barbarların ülkesiydi; buna karşılık İran ise uygar dünyaydı. Araplar'a göre Türkistan'ın adı Maveraü'n - nehr idi: Eski Greklerin Oxus dediği Amu Derya'nın ötesindeki ülke.

Taşkent, Buhara, Semerkand, Amu Derya, Tiyen Şan, Hunlar, Tatarlar, Türkler ve Moğollar: İşte Türkistan'ın birkaç akarsu ile birkaç da vaha dışında uçsuz - bucaksız bir kum stepinden ibaret olan ülkenin anahtar kelimelerinden birkaçı. Buradan, İç Asya'nın kalbi olan bu topraklardan bir zamanlar büyük binici budunlar, az önce saydığım Hunlar, Tatarlar, Türkler ve Moğollar kopup akınlara çıkarak dünyaya korku salmış, buna karşılık Çinlilerin, İranlıların, Greklerin, Arapların, ve Yeni Çağ'da Rusların kurduğu komşu devletler Türkistan'ı egemenlikleri altına almaya çalışmışlardır.

Bunun nedeni, tarih çağlarında Çin ile Batı ülkeleri arasında uzanan ve geçtikleri vahalara büyük zenginlik getiren tecim yollarının bu topraklardan, Türkistan'dan geçmekte oluşuydu. Daha sonraları Hindistan'a ve Doğu Asya'ya giden deniz yolları bulunup da tecim amacıyla kullanılmaya başlanınca Türkistan duruldu. Ancak ondokuzuncu yüzyılda ve bir de yüzyılımızın ilk çeyreğinde Türkistan yeniden politika konusu ve sonunda egemenlik iddialarının kurbanı oldu.

Türkistan'ın kuzeyinde, en eski Türk budunlarının İç Asya'daki anayurdu olan engin bölgenin ortasında, dorukları yedi bin metreye ulaşan "Gök Dağı" Tiyen - Şan bulunmaktadır. Erken tarih çağlarında, İ.S. dördüncü yüzyılda bu ülkeden Hunlar çıktı. Geniş açıdan bakıldığında Attila'nın seferleri Türk tarihinin bir bölümüdür. Türk tarihçiler Cengiz Han yönetimindeki Moğol budunları çağını da herhalde haklı olarak Türk tarihinin bir bölümü sayar. Cengiz Han Moğol olmakla birlikte orduları ve komutanları çoğun Türkü.

Moğollarla Türklerden birleşen ve Cengiz Han komutasında Batı'ya akın eden budunlar karışımına Tatar diyenler çoktur. Attila ile Cengiz Han'ın yanısıra üçüncü cihangir olan Aksak Timur da Türklerin görüşüne göre Türk tarihi alanına girer.

Sayın bayanlar ve baylar!

"Türkistan Tarihinin Yazımında Karşılaşılan Sorunlar" biçiminde dile getirdiğim konum, sizin de göreceğiniz gibi, tarih öncesinden günümüz Türkistan'ına kadar uzanan muazzam zaman bölümünün tümünü kapsayamaz. Konumu Çin kaynaklarında İ.Ö. dokuzuncu yüzyılda anılan Hint - Cerman asıllı Saka Devletinden İ.S. onbirinci ve onikinci yüzyıllardaki Selçuklu Türkleri İmparatorluğuna kadar geçen zamanla sınırlandırıyorum.

Türkistan'da oluşan bu imparatorluklar, Sakaların, Soğdluların ve Baktriyalıların devletleri, İ. Ö. ikinci yüzyıl Çin kaynaklarında Hiung'nu (Hunlar) olarak adlandırılan Altay - Turan budunlarının imparatorluğu, Heftalitlerin, Göktürklerin, Kutlukların, Uygurların, Samanilerin, Gaznelilerin, Karahanlıların ve Selçuklu Türklerinin devlet kuruluşlarının tarihi Türkistan tarihinin yazımında karşılaşılan sorunların öyküsü olup çıkar. Bu Türk budunları birbirine pek yakın olduklarından aralarındaki soy bağlantılarını anlamak güçtür.

Bugün sizlere Türkistan tarihinin yazımında karşılaşılan sorunları belirtmeye çalışacağım.

Saydığımız devlet adları bile Türkistan'ın daha doğrusu eski Türkistan'ın pek çeşitli öğelerden birleşmiş ve dolayısıyla - Alman sosyologu Alfred Weber'in bir deyiimiyle söyleyelim - yorumu hiç de kolay olmayan çok yönlü bir kompleks olduğunu göstermektedir.

Bu devletlerin oluşup geliştirdikleri ve sonunda yitip yok oldukları, özelliklerini benimsedikleri ve günümüze dek (hele Türk budunları açısından) doldurdıkları bu bölge de engin olduğu ölçüde çeşitlilik gösterir.

Etnik bakımdan çok biçimlilik daha az değildir; bu söylediğimiz diller için de geçerlidir.

Çinlilerle Tibetlileri ve Paleoasyalıları bir kenara bırakırsak Turani ya da Ugro - Fin olarak da adlandırılan Ural - Altay budunlarının yanısıra burada Hint - Cerman, ya da başka bir söyleyişle Hint-Avrupalı budunlar da yaşamıştır. Dil bilginleri Ugro - Fin dilleriyle

Ural - Altay dillerinin kelime dağarları bakımından ancak küçük ölçüde yakınlık göstermekle birlikte sözgelimi sadece ekler kullanılması ya da sesli uyumu vb. gibi yapısal nitelikleri açısından akraba olduklarını kanıtlamışlardır. Bununla birlikte geçerli nedenlere dayanılarak bir Ural - Altay ya da Turani veya Ugro - Fin budunlar kümesinden, Finlilerin, Estlerin ve Macarların da katıldığı tek bir ulustan söz edilebileceği kabul edilmektedir.

Güney Amerika'dayken Meksika'nın elli çeşitli dilinden bir kaçında Ural - Altay ya da Turani dil kümesinin birer dalı sayılabilecek dil kümeleri bulunabileceğini inançla savunan dilbilimcilere rastladım. Bu bilginler Aztekçeyle Türkçe arasında sözgelimi tep için "Tepe" ve büyük dağ için "Dagh" gibisinden kelime benzerlikleri bile bulmuşlardı.

Türk dilbilimcilerinin Türk dillerini Meksika'nın en eski dilleriyle karşılaştırmalarından emeklerini karşılayacak sonuçlar alacaklarını sanıyorum.

Bu öneriyi 1930'lar'da ve 40'larda Türkiye'de tarih ve arkeoloji incelemeleri yapmış olan Richard Peters de yıllarca önce yapmıştı. Burada bir parantez açarak Türkçe'nin Kore diliyle ve Baskça'yla akraba olduğu iddiasını da hatırlatmak isterim. Ankara Etnografya Müzesi'nin eski ve büyük hizmetler yapmış müdürü Dr. Hâmit Zübeyr Koşay'ın bu konuda yayımları vardır.

Ural - Altaylı ya da Turani veya Ugro - Fin dediğimiz bu budunlar kümesine, ataları bir zamanlar Volga boyunda yaşamış olan Bulgarlar da girer. İ.S. yedinci yüzyılda Asparuh Han yönetiminde bugünkü adı Bulgaristan olan Moezya'ya gelen Bulgarlar burada kendi dillerini yitirerek Slavlaştılar. Bu eski Bulgarlar tıpkı Avarlar, Volga boyundaki Hazarlar ve Tuna kenarlarındaki Peçenekler gibi bir Türk budunu idiler. Erlangen Üniversitesi profesörlerinden Duda bir adı da Protobulgarlar olan bu Türk Bulgarlar üzerine değerli araştırmalar yapmış, özellikle eski Moezya'da kalmış Türk dili artıklarını yayınlamıştır.

Bunları Türkistanla ilgili çalışmalar yapan bir tarihçinin pek çeşitli budunlar, kültürler ve de dillerle ilgilenmesi gerektiğini belirtmek için hatırlatıyorum sadece.

Sonunda Çinliler İ.S. beşinci yüzyılda "Tu Kiu" ya da "Turk-Ut" adlı bir ulustan söz ederler; kimi tarihçi bu ulusun Türkler olduğunu ileri sürer.

Bütün bu çeşitliliğe ve çeşitlilik sonucu ortaya çıkmış farklı kültürel geleneklere rağmen, Türkistan denen bu muazzam alanda ve bu uluslar arasında kendi içinde bütünleşmiş ilgi çekici Türkistan kültürü gelişmiş, yüzyıllar boyu ün saldıktan sonra çoktandır unutulmuşluğun karanlığına gömülmüş bulunan Türkistan âlemi oluşmuştur. Bu çöküşün question fatale'ına günümüz bilimsel dünyasında ne yazık ki hemen hiç ilgi gösterilmemektedir.

Sayın bayanlar ve baylar!

Bu etnik çeşitliliğe, diller bolluğuna ve alana bir de kaynakların pek az oluşu katılınca eski Türkistan'ın bir tarihini yazmak, -Prusyalı tarihçi Leopold von Ranke'nin ileri sürdüğü koşul yerine getirilmek istendiğinde- olmuş olanları anlatan bir tarih kaleme almak, hemen nerdeyse imkânsızlaşır. Türkistan'ı konu alan hemen her araştırmada, kaynakların eleştirmeli bir değerlendirilmesi şöyle dursun, bunlardan çoğunun henüz yararlanılır durumda ortaya çıkarılmadığı öne sürülerek böyle bir araştırma girişiminin sakıncalı olduğu belirtilir.

Eski Türkistan'ın bir tarihini yazmamıza izin verebilecek kaynaklar arasında gezginlerin, coğrafyacı ve tarihçilerin verdiği bilgilerin yanısıra sayıları pek az olan otantik belgeler vardır.

Metinler çoğun mağara - tapınaklarda bulunmuştur; özellikle Çin Türkistan'ındaki Sinkiang'da, ayrıca Pencikent yakınlarındaki Mug Dağında ve bir ölçüde Harezmi'deki Toprak Kale'de. Bu metinler Kuşan budunlarıyla, Uygurlarla, Soğdlularla ilgilidir; çoğun dinsel konuları ya da tecimsel işleri ele alırlar. Çeşitli dillerde ve çeşitli yazıtlarla yazılmışlardır; bu metinlerden birçoğu henüz çözülmemiş, daha başkaları okunabilecek ve anlaşılabilir durumda olmalarına karşın henüz yayınlanmamıştır. Ortaya attıkları büyük dilbilim sorunları konumuzun çerçevesi dışına taşar.

Oysa Türkistan'ın bir tarihini yazabilmek için filolojinin sağladığı olanaklardan yararlanmak zorunludur. Konumuz olan alanda geçmişe açılan kapıyı, her türlü bilimsel barbarlıktan uzak olarak gerçekten açabilecek olanın filoloji bilimi olduğu apaçık ortaya çıkar.

Burada Türk beği Bilge Kağan ile küçük kardeşi Kültegin'in 731 ve 734 yıllarından kalmış olup Moğolistan'da Orhun kıyısında bulunan geniş çaplı mezar yazıtlarını anmam gerekir. Türk dilinin en eski anıtları olan bu yazıtlar, İranlılar aracılığıyla Aramlılardan

alınıp taş üzerine kazınabilecek yolda biçimlendirilmiş bir yazıyla yazılmıştır.

Yeri gelmişken, Bumin'in ve İstemi'nin yönettiği bu imparatorlukların –elimizde bulunan az sayıdaki kaynağa bakılırsa– aralarındaki bağlar pek sıkı olmayan ve herbiri birer han tarafından yönetilen budunların kağan adı verilmiş en üst erke sahip bir savaşçı hükümdar başkanlığında oluşturdukları federasyonlardan ibaret olduğunu belirtmek isterim. Han, beğler soyundan gelirdi.

İdari makamların, kendini kalıplaşmış unvanlar sistemiyle belli eden ve Brockelmann'ın ortaya koyduğu gibi daha sonra, İslami Türk devletlerinde de süregidecek olan örgütlenişi, bu iki Türk imparatorluğunu izleyen devletlerce de benimsenmiş bir kamu hukukunun belirtilerini gösterir. Bu eski Türk devlet hukukunu Avar'lar aracılığıyla Slavlar da benimsemişlerdir. Ulusal yaşamın doruklarını, avları ve savaşçı akınları izleyen ve düzenlenmesi hanların görevlerinden biri olan şöenler oluştururdu.

En parlak günlerinde Moğolistan'dan ve Çin'in kuzey sınırından Karadeniz'e dek uzanan bu iki imparatorluk sekizinci yüzyılda parça parça dağıldı. Batıdaki bölümler 700 yılı yöresi Arap asıllı Emevîlerin eline geçti; kuzey bölümü 745 yöresi bir başka Türk boyunun, aşağıda sözünü edeceğimiz ve aslında daha kuzeydeki Selenga Irmağı boylarında yerleşik bulunan Uygurların saldırısına uğradı. Zamanlarında özellikle zeki sayılan Uygurlar, insan olarak en azından hoşgörülüydü. Nesturî Hıristiyanlar gibi Mani'ci misyonerlerin de ülkelerinde serbestçe dolaşıp vaaz vermelerine izin verdiler. Eski Türk taş yazıtlarında kullanılmış ABC'nin yerine Mani'cilerden Aram ABC'sinin daha yeni bir biçimini aldılar. Bu yazı daha sonra Moğollarca da benimsendi ve günümüze kadar kullanıldı. 840 yılında Kırgızlar Uygur Devletini yıkınca sağ kalan Uygurlar bugün Çin Türkistanı olan Sinkiang'a göçtüler ve kendilerinden önce buraya yerleşmiş olan Türk budunlarının arasına katıldılar.

İşte bu Çin Türkistan'ında yeni kaynaklar fışkırmaya başladı: Uygur, Çin ve Hint kaynakları. Hıristiyan ve Mani'ci misyonerlerle yarışan Budist misyonerler bu Türklere yeni bir yazı dili kazandırdılar: Filologların görüşüne göre özellikle Sanskritten ve Çince'den çeviriler yapmaya elverişli yeni bir dil.

Antik çağda Orta Asya üzerine tek - tük bilgiler verenler Herodot, Ptolomaeus ve Strabo'dur. Hunları Marcellinus ile Sidonius Apollinaris anar. Çinli tarihçi Seuma Tsien de İç Asya'nın step budunları üzerine bize değerli tasvirler bırakmıştır. Bunlar İ.S. beşinci yüzyıldan kalmaz. Orta Asya'nın tarihini yazanlar bütün bunlardan başka bir de Fa - Sien, Song Yun ve Hsuen Tsang'ın bildirdiklerinden yararlanır.

Gezginci bir Budist rahip olan Fa - Sien İ.S. 399 yılında Gobi Çölünden geçmiş, bir başka Budist olan Song Yun altıncı yüzyılın başında, Hsuen - Tsang ise yedinci yüzyılın başında Orta Asya'dan geçerek Hindistan'a gitmiştir.

Elimizde son olarak bir de Bizans elçileri Zemarchos, Eutybios, Valentinos, Herodian ve Kilikyalı Paulos'un yazdıkları vardır. Bu elçilerin hepsi de, Bizans İmparatorunca altıncı yüzyılın ikinci yarısında birbiri ardından Türk hanına gönderilmişlerdir. Theophylaktos Simokattes Külliyyatında Bizans - Türk ilişkilerini özetlemişlerdir. Caesarea'lı Prokopios ile Menandros Protector gibi altıncı yüzyılın daha başka tarihçileri bize Heftalitler üzerine biraz bilgi verir. Ayrıca Sebeos'un Ermeni kroniğine sahibiz. Sui - shu ve T'angshu başlıklı Çin kronikleri de İç Asya ulusları ve imparatorlukları konusunda bazı bilgiler içerir. Özetlemek gerekirse, kaynaklar yetersizdir.

Ancak Arapların ortaya çıkmasıyla Orta Asya konusunda hem Arap hem de Fars dillerinde arkası kesilmeyen bir tarih ve coğrafya edebiyatı başlar.

Arap, ve daha sonra ayrıca Fars dillerinde yazılmış olan bu kitapları konumuz dışı sayabiliriz; çünkü bu tarihçiler başka kitaplardan toplamak, kopya etmek ya da işittiklerini yazmakla yetinmiş, gerçekleri hiçbir zaman ilk elden öğrenememişlerdir. Üstelik belki El - Birunî dışında bu yazarlar eski Türkistan üzerine pek az bilgi verirler.

1048 yılı yöresi ölen Harezmi büyük bilgin El - Birunî Türk asıllı Gazneli sultanların sarayında yaşadı; uzmanlık alanı matematik ve astronomi olmakla birlikte tarih kitapları da yazdı. Kaleme aldığı Harezmi Tarihi günümüze gelmediyse de 1879 yılında "The Chronology of Ancient Nations" başlığı altında İngilizce olarak yayınlanmış bulunan kronolojik eserinde Harezmi üzerine değerli bilgiler vardır. El - Birunî'ye "belki en büyük İslam bilgini" denmektedir.

Çağdaşı olan İranlı Gardisi'nin yazdığı tarih kitabı Türkler üzerine bir bölüm içerir. 1077 yılında ölen Bayhaki'nin anılarında da Gaznelilerin saray yaşamını tüm çıplaklığıyla ortaya döken sayfalar vardır. Bu anılar ayrıca Gazneliler Devletinin dış ilişkileri konusunda da hayli ayrıntılı bilgiler verir. Yazarı, Gazneli Sultanın diplomatik belgelerden oluşan arşivini yönetmişti.

Bence Arapça ve Farsça olarak yazılmış bütün bu derlemelere oranla daha önemli bir kitap, eski Türkistan'ın halk işi bilgeliğini yansıtan ve 1073 yılında yazılmış olmakla birlikte Brockelmann'ca ilk önce 1919'da yayınlanan kitaptır. Çünkü bildiğimiz gibi eski çağların Türk ve Moğol hayvan yetiştiricileri ve konar - göçer çobanları "Ataların Sözleri"ne ötedenberi özel önem verirlerdi.

Bu Türk ve Moğol insanlar atasözlerini ve meselleri yüzyıllar boyu ağızdan ağıza iletmiş; dededen babaya, ondan da oğula aktarmışlardır. Bu yüzden sözünü ettiğimiz 1073 yılından kalma "Eski Türkistan Halk Bilgeliği" kitabında saptanmış atasözlerinden birçoğunun yüzyıl kadar sonra Cengiz Han'a maledildiğini görürüz. Orta Asya'yı günümüzde en iyi tanıyanlardan biri olan Bonn Üniversitesi öğretim üyelerinden Mongolist Heissing'in saptadığına göre bu atasözleri Moğolistan'da bugün de kullanılmaktadır.

Moğolların on üçüncü yüzyıldan kalma en eski tarih kitapları atalardan kalma bu sözlerin hem eğitmeye, hem de kişilere hadlerini bildirmeye yaradığını anlatır.

Eski Türkistan'da yaşamış insanların bu halk işi bilgelikleri Orta Asya'nın tarihi konusunda bilgiler içermese de, bu tarihin oluşturduğu ortamı yansıtır; çetin bir dünyadır bu: Sürekli olarak düşmanların ve haydutların tehdidi altında ve bunun bilincinde, fırtınaların uluduğu, insanın ailesini oluşturan birkaç kişiden başka göz alabildiğine tek bir canlı göremediği, tüm güçlükleri yalnızca omuzlamak zorunda bulunduğu bir dünya. Ateşin sönmesi bir felakettir bu ortamda; bozkırın yalnızlığında sürünün hayvanları, koyun, deve, at ve köpek insana daha bir yakınlaşır; ve insanlar hayvanların örnek tutulan erdemleriyle ölçülür.

Ataların bu sözlerinde -tarihçi için de- Türkistan budunlarının toplum düzeni kadar bu bozkır yürüklerinin, Türk asıllı Uygurların, Türklerin, Moğolların duyguları da yansır. Eski Türkistan'ın ve eski Orta Asya'nın bu insanların deneyimleri ise sonunda bütün insan-

larinkilerle eşdir. Onlar da birçok şeyin ilk bakışta görüldüğü kadar önemli olmadığını, bütün insan yaşamlarının son bulunduğu noktada kendi yaşamlarının da son bulacağını bilirler.

Sayın bayanlar ve baylar!

Bir başka kaynağı da tanımlamam gerekir: Türkistan tarihinin yazımında karşılaşılan sorunları en açık biçimde gösteren bu kaynak kültür tarihidir; ya da başka bir söyleyişle eski Türkistan'ın fikirsel ve toplumsal gelişmesinin tarihi. Bu kaynağın siyasal tarihi tamamlaması gerekir. Herder, genel olarak kültür tarihi için olduğu kadar Asya'dan atasözlerini çevirmesiyle konumuz için de ilk kez ölçekleri ortaya koymuştur. Ayrıca Jacop Burchardt'ı ve hepsinden önce Toynbee'yi ve bir bakıma Durant'ı da anmam gerekir.

Orta Asya'nın, Türkistan'ın tarihi için kültür tarihi açısından kılavuz motifi, bizim kuşağın büyük Alman polihistoru Franz Altheim ortaya koymuştur. Bu kılavuz motif: Binici yürükler kültürüdür.

İzin verirseniz bu kültürü birkaç çizgiyle tasvir edeyim. Bu konuda "Attila et ses Successeurs" kitabı 1854'te yayınlanan Fransız bilgini Thierry'ye, "Sibirya'dan Yapraklar" başlıklı kitabı 1884'te bilim adamlarının ilgisini çeken Rus araştırmacı Radloff'a, Franz Altheim'in bütün yayınlarına, Altheim'in öğrencisi olan ve eski Türkistan'dan gelmiş Evrasyahlılarda imparatorluk düşüncesi ile Türklerin kültür açısından akrabaları sayılan Cengiz Han üzerine güzel bir anlatımla yazılmış eserler armağanlamış bulunan Michael de Ferdinandy'ye dayanacağım.

Bu bilgilerin görüşüne göre binici yürük kültürü (reiternomadic Kultur) dedikleri kültür büyük ölçüde askeri kalıplar içinde gelişmiştir. Ferdinandy'nin yazdığına göre ancak savaş teması bizi bütün bu kültürün beslendiği merkezi gerilime götürür. Uyguru da, Türkü de, Moğolu da sürekli olarak zıtlıklar biçiminde dile gelen dünya duyusuna (Weltgefühl) uygun düşen çözümü işte bu savaşta bulmuştur. Binici yürük kültürünün birbirleriyle içten ilintili temel konuları, erkeğin savaşçı oluşu, savaşçının insan ideali oluşu, savaşın yaşam içeriği oluşu, devletin ve toplumun büyük ölçüde askeri biçimde örgütlenişi, evrende olup bitenlerin bir savaş olarak ele alınışı ve bu savaşın evrensel - mitsel alanda dile gelişidir.

Son kerte çekici olan ve -Goethe'nin deyimiyle- çevresine eşrarlı bir "Attrattiva" yayan erkek tipi gündelik yaşamda da bilinir.

Bu attrattiva, görünüşte ne ruhsal, ne de ruh dışıdır ve önemli bir öğe izlenimi uyandırırsa da akılla kavranamaz.

Goethe'nin bu "Attrattiva"sı bozkır yürükleri için aynı zamanda erkdir. Erk, insanoğlunun hemen hiç kavranmamış, başka bir söyleyişle bilimsel olarak hemen hiç incelenmemiş esrarlı ve son kerte önemli bir özelliğidir. Orta Asya'da -ve daha başka yerlerde- erk çoğun demonik sayılmıştır.

Andığımız bilim adamlarına, özellikle Altheim'in ve yazılarından az önce alıntı yaptığımız Ferdinandy'nin görüşüne göre erk ve erkeklik fikri binici yürük kültürünün merkezini oluşturur. Bu bilginler erk düşüncesini binici yürüklerden yetişmiş büyük kişilerin, sözgelimi bir Cengiz Han'ın benliğini oluşturan çekirdek olarak gösterir.

Ferdinandy'den bir alıntı sunuyorum:

Sözkonusu olan büyük demonik erk düşüncesidir. Bu düşüncüyü Orta Asya'nın binici budunları İç Asya dışındaki uluslara oranla belki daha derinden kavramış ve yaşamışlardır. Ferdinandy "Orta Asya insanının evrensel konumu gözönüne getirilmeli" diyor ve bunu söylerken eski Moğollar üzerinde duruyor: Onların gördükleri bozkırdı. Bakan göz hiçbir engelle karşılaşmaz burada. Ufuk her yönden gök kubbeye sınırlanmış büyük ve tek bir çember oluşturur. Arkaik insanın nahif görüşüne göre ufkun yusuvarlak çember oluşu evren ile özdeşdir. Sözüünü ettiğimiz durumda bu arkaik insan binici bir çoban olduğuna göre, eyerine dimdik oturmuş olarak bu çemberin ortasında bulunmaktadır; dünyanın ortasında. Yalnız merkezi oluşturmakla kalmamakta, aynı zamanda en yüksek noktayı da oluşturmaktadır. Bulunduğu yerden tarlaları ve arazileri, sürülerini ve hayvanlarını aşarak uzaklara bakabilir. Bence imrenilecek bir doğallıkla gördüğü herşeyin efendisidir, çevresinde uzanan evrenin efendisi. Binlerce yıldan beri her gün yeniden yaşanmış gerçek bir konum olan bu konumdan doğal olarak egeyen, hatta egeyici bir tutum ortaya çıkmaktadır. Bu tutum akılla yönelinmiş, bilinçle düşünülmüş değildir; bu binici yürük savaştının bu -Türkistan'daki özelliklere göre söyleyelim- par excellence Han'ın doğal ve ona özgü tutumudur.

Ferdinandy'den aktarmak istediklerim bu kadar.

Böyle bir hanın, böyle bir yiğidin, böyle bir efendinin, ya da biz Prusyalıların deyimiyle Junker'in kökeni konusunda bozkırın

bilgeliği bize bilgi verir. Eski Türkistan'ın halk işi bilgeliği gibi "Moğolların Gizli Tarihi" de böyle bir binici yürüğün böyle bir savaşçı hanın en eski atasını bir kurt, en eski anasını da dişi bir geyik olarak gösterir. ("Moğolların Gizli Tarihi"nin bizi ancak belirli bir açıdan, Cengiz Han evresinin başlarında Moğolistan'da sözgelimi Celayirliler gibi Türk budunlarından sayılacak oymakların da bulunmuş olması açısından ilgilendirdiğini bu arada belirtmek gerek).

En eski ata olan kurt her zaman üç özelliğiyle nitelendirilir: Boz renklidir, yazgının seçtiği yaratıktır ve "ulu göğün yarattığı"dır.

Kurt, boz renklidir. Bu boz kelimesini gri olarak değil de gümüşi-sümsü tilkinin parlayışına uygun mavimtrak - gri diye çevirmek daha doğru olur.

Kurt, yazgının seçtiği yaratıktır. Bu sözün gerisinde bütün bir evren görüşü yatar. Tarihten ya da doğadan tümüyle kopmamış olan her insan için köken ve soy -sop konusu önemlidir, rastlamsal değildir. Yazgı dediğimiz, en güçlü ve en belirgin biçimiyle soyumuza -sopumuza eger. Bu noktada gerçekten "Fatum"dur, "söylenir". Atası kurt olan kişinin insansal yazgısı elbet kurtça belirlenmiş, kurt oluşu bağlanmıştır. Konuyu Türkler de böyle görmüştür, Moğollar da, Romalılar da.

Kurt ata "gök tarafından yaratılmıştır" der üçüncü niteleme. Moğolca'da ve eski Türkçe'de tanrı (tengri) adını alan gök, kültürbilimcilerle etnologların söylediğine göre büyük evren tanrısının ta kendisidir; bütün ötekiler onunla karşılaştırıldığında ancak aşağı düzeyde tanrısaldır ya da yarı - tanrısaldır varlıklar olduğuna göre aslında tek tanrısaldır Türklerin ve Moğolların. Kurdun karısı dişi geyikti. Dişi geyiğin -hem de ak bir geyiğin- soy anası (Ahnmutter) sayılışına dünyanın her bir bucağında rastlanır. Orta Asya'da hele Ural-Altay bölgesindeyse büsbütün özel bir rol oynar.

Altıncı yüzyılda bildiklerini kaleme almış olan Jordanes adlı Hıristiyan Gotlu, Orta Asya insanının kökeniyle ilgili efsanede kurdun izlediği dişi geyik motifinin bulunduğunu bilir. Bu efsanenin daha eski bir biçimine vogul -oztiyak mitolojisinde rastlarız. Dalbudak salmış bu efsaneler karmaşasında Türkistan'da olduğu kadar Cengiz Han Moğollarında da geriye yalnızca ak renkli dişi geyik motifi kalmıştır.

Leo Frobenius'un zekice dile getirişiyile söylersek, insanda "hayvanda düşünme"nin ağır düşünme evresine "theriomorphismus" demektedir. Bu türlü düşünmenin ve evreni yorumlamanın örneklerine Türkistan geleneklerinde pek bol rastlanır.

Atım ölürse
ben de öleceğim
eğer sağ kalırsa
ben de yaşayacağım.

Böyle der bu bölge insanının büyü sözü.

Yukarda "Moğolların Gizli Tarihi"nden söz etmiştim. Bu kitap 1240 yılında, babasının ölümünden on üç yıl sonra ve buyruğundaki Türk ve Moğol birliklerinin Hıristiyan Avrupa'nın doğu topraklarına büyük bir akın yaptıkları sırada hükümdarlığı süresince yaptıklarının hesabını vermek üzere Moğolların ana ülkesinde bir kurultay toplayan Moğol İmparatoru ve Cengiz Han'ın oğlu Ügetey'in isteği üzerine yazılmıştır. Bu kurultayda Cengiz Hanın atalarından ve ilk iki imparator olan Cengiz ile Ügetey'in hükümdarlıklarından söz eden "Gizli Tarih" Moğol İmparatorluğunun beğlerine sunulacaktı.

1930 yıllarında Çin kaynaklarına dayanarak "Moğolların Gizli Tarihi"ni yeniden biraraya getirmiş olan Berlinli sinolog Erich Haenisch "Bu eser yalnız hükümdarın sülalesi ile hükümet için yazılmıştı, başkasına gösterilmeyecekti, bu yüzden de "gizli" olarak nitelendirilmişti" der.

Bu "tarih" kurultaydan kısa süre sonra gerçekten "gizli" niteliğini kazandı; çünkü metni yüzyıllar boyu sülalenin ve daha sonra da Çin İmparatorluğunun arşivlerinde gizlendi, ancak 19. yüzyılda yeniden ortaya çıkarıldı. Rus araştırmacısı Palladius, Çinli Ye - hui ve Fransız bilgin Pelliot bu kitabın yeniden bulunmasına hizmet ettiler. Ama Moğolca tam metni ancak Haenisch'in çalışmaları sonucu 1930'larda yayınlandı. Tüm kitabın Almanca'ya çevrilmiş olarak 1948'de yayınlanmasını, böylece yalnız Mongolistlerce değil, öteki tarih yazarları tarafından da yararlanılabilecek duruma gelmesini gene Haenisch'e borçluyuz.

"Moğolların Gizli Tarihi" adlı bu eserin konumuza katkısı pek azdır, sayın bayanlar ve baylar. Moğolların topraklarını da ele geçirerek birbiri ardınca devletler kuran ve Hefalitler, Gök Türkler ve Kutluklarla başlayan Orta Asya Türk imparatorluklarının sonun-

cularından biri Kırgızlardır. Uygurların kurduğu Türk İmparatorluğu artık Moğol bozkırını egemenlik bölgesine katamamıştır. Moğol bozkırlarında yaşayanlar Uygurlar zamanında başsız kalmıştır denebilir. Onlardan da İ.Ö. ikinci yüzyıldan başlayarak yeni yeni imparatorluklar oluşmuştur: Hunların, Avarların ve sonunda Türklerin devletleri; bunların gelişme ve çökme süreçleri içinde top- raklarındaki Moğol ögesi belirgin biçimlerde ortaya çıkmamıştır.

Sözünü ettiğimiz “Moğolların Gizli Tarihi” bütün bu olup biten- lerden tümüyle habersizdir.

Ama bu kitap konumuz bakımından belirli bir açıdan gene de önem taşır: Çünkü Cengiz Han’ın ilk yıllarında Moğolistan’da aslında herhalde Türk budunlarından olmakla birlikte Moğollaşmaya yüz tutmuş oymaklar da vardı.

Bu oymaklar arasında az önce andığım Celayirliler de bulunmak- tayı. Türk asıllı olan bu Celayirliler orta Moğol bozkırını ele geçir- mek için Cengiz Han’ın atalarıyla savaşıma girmiş, başarılarla başa- rısızlıkların birbirini izlediği çetin bir çabanın sonunda Moğolları kesinlikle yenmişlerdi; ama Moğollar durumu tersine çevirmeyi başardılar. Türklerin kesin sonucu aldığı çarpışmalarda Moğol İm- paratoriçesi Nomolun ile oğullarından altısı ölmüş, Nomolun’un yal- nızca en küçük oğluyula torunlarından tek bir tanesi, küçük Haydu (Khaidu) canlarını kurtarabilmişti. “Moğolların Gizli Tarihi”nden öğrendiğimize göre bu en küçük oğul daha sonra Celayirli iki bini- ciye rastlamış, bu binicilerin elindeki şahinlerin, ailesine ait şahinler olduğunu anlamıştı. Gizli Tarih’in şahin dediği bu nesnelere Cen- giz Han soyunun simgesi olan üzerine şahin resmi çizilmiş bir amblem mi, yoksa bu Moğol “şahin beğleri”nin yetiştirdiği gerçek canlı kuşlar mı olduğu önemsizdir konumuz açısından. Önemli olan Nomo- lun’un oğlunun bu şahinleri görür görmez halkının ve ailesinin başına gelenleri anlamış olması, şahinleri götüren Celayirlileri hemen öldürerek şahinlerini ve atlarını geri almasıdır. Yeğeni küçük Haydu yetişip de ergenleşince amca onu hükümdar olarak kabul etti ve son bir savaşta Celayirlileri yendi; Celayirliler o günden sonra Moğol- ların gölgesinde, onların federasyonuna bağlı bir oymak olarak yaşa- malarını sürdürdüler.

Bir başka Türk budunu olan Uygurlar da Moğolluğun içinde erimiştir.

1206 yılında, o zamanki adı henüz Temuçin olan Cengiz Han kendini tüm Moğolların hükümdarı olarak kabul ettirmişti. Daha o zamanlar birçok başka oymak arasında Altay Dağlarının güney yamaçlarında yaşayan Türk asıllı Nayman'ları da yenip kendine uyruk etmişti (Naymanlar Hıristiyandı). Türkologların ve Mongolistlerin görüşüne göre Orta Asya'nın bütün Türk budunları içinde en kültürlü ve en istidatlı olan Uygurları 1209 yılında barışçı yoldan kendine uyruk etmişti. Ferdinand Lessing, Uygurları, Uygur İmparatorluğunu, İç Asya'nın kültür devleti olarak adlandırır. Kültürleri İran, Hint ve Çin kültürlerinden kaynaklanmıştı. İranlılardan yazı olarak bir Sami ABC almış, bunu Uygur Tatatunga aracılığıyla yeni efendileri Moğollara iletmişlerdi. Uygurlar, Moğollara İmparatorluğun yönetimini düzenleyen adamlar yetiştirmektedir.

Huzurlarınızda Profesör Emin Bilgiç'e teşekkür etmek isterim. Profesör Bilgiç, Bayan Nurhan Atasoy ile Filiz Çağman'ın mükemmel biçimlendirdiği "Turkish Miniature Painting" adlı kitaba dikkatimi çekmek lütfunda bulundu. Bu kitap Uygurların kitap resimlendirme sanatları konusunda da değerli bilgiler verir. Atasoy ile Çağman aslında Şamanist iken daha sonra Budist ve sonunda Mani'ci olan Uygurların çekirdeğini oluşturan Dokuz - Oğuz Türklerinden söz ederler. Bu Dokuz-Oğuz Türkleri Uygur İmparatorluğunun İ. S. 840 yılında parçalanması üzerine Turfan'a yerleşerek Chotcho'yu başkentleri yapmışlardı. Türk kitap resimlendirme sanatının en eski örnekleri burada bulunmuştur.

Turfan'da ayrıca tarihsel içerikli çok sayıda metin de ele geçmiştir. Çoğun büyük ölçüde harap durumda bulunmuş olan bu metinler Türklerin bu yüzyıllardaki siyasal tarihleri ve kültürleri gibi dinsel yaşamları üzerinde de bilgi verir. Birçoğu daha hâlâ değerlendirilmeyi beklemektedir.

Son Alman İmparatoru ve Osmanlı mareşalı II. Wilhelm'in Turfan'da bulunmuş bu belgelere özel bir ilgi gösterdiğini şuracıkta anmadan geçmeyelim. Türk tarihinin erken evresinden kalma bu metinler üzerinde yaşamı boyunca çalışmış olan Berlinli bilgin von Le Coq, Alman İmparatorunun bu ilgisinden söz eder: İmparator metinlerin yayını için yapılacak masraflara "bir simit parasıyla" katılmaya o babacan ve senli - benli tavrıyla söz vermiş ve Prusya görevlerini bozmayarak sözünde durmuştu.

Von Le Coq'un ölümünden sonra Turfan buluntularıyla Göttingen Üniversitesi İndologlarından Waldschmidt ilgilendi. Waldschmidt'in öğrencileri bugün hâlâ bu yazmalar üzerinde çalışmaktadırlar. Ama Türkologlardan da bilimsel yaşamları boyu bu metin parçalarıyla uğraşanlar çıkmıştır. Bunların arasında benim Viyana'da öğretmenim olan ve bugün emeritus olarak Hamburg'da yaşamakta bulunan sayın Annemarie von Gabain de vardır. Kendilerine yazdıkları Uygur dilbilgisi için teşekkür borçluyuz.

Bu arada Bayan Atasoy ile Çağman'ın saptamalarına göre Uygur resim sanatının Osmanlı - Türk minyatür sanatını önemli ölçüde etkilediğini de belirtmek isterim. Türk minyatürlerinin padişahlara özgü yuvarlak ve dolgun çehreler, keskin hatlı burunlar, yarı örtük gözler gibi tipik tasvir öğeleri Uygurların sözgelimi Gazneli saraylarından birindeki Laşkari Pazarı'nın İ.S. onuncu ve onbirinci yüzyıllardan kalma duvar resimlerinde de görülür.

İslam dinini ilk benimseyen Türk budunu olan Oğuzlar, Uygurların bu minyatür sanatını, İslam'ın kesinlikle yasakladığı portre sanatıyla birlikte onlardan almış, Osmanlı Türklerine iletmışlerdir. (Bu arada İslam dinini ateşe ve kılıca gerek kalmaksızın gönüllü olarak benimseyen tek ulusun Türkler olduğunu, Türkistan'da zaferler kazanan Arapların kendilerine hayli yabancı gelen bu çöl dinini kendiliklerinden benimsediklerini, bu din değiştirmede etken olan nedenlerin bugüne kadar tam olarak anlaşılmamış bulunduğunu söylemek isterim).

Temuçin, Orta Asyanın bütün Moğol ve Türk budunlarının tek hâkimi olunca halkı ona Cengiz Han sanını verdi. (Bu tarihten sonra Temuçin'in yeni adı olacak olan bu sanın ne anlama geldiği bugüne kadar açıklanamamıştır).

Bu arada aklıma gelen bir noktayı işaret etmek isterim:

"Moğolların Gizli Tarihi"ni yeniden okurken, Cengiz Han'ın atasının Türk Celayirlilerden geri aldığı şahinler konusuna geldiğimde, Staufen soyundan gelme şahin dostu İmparator II. Friedrich'i anımsadım. Bu imparator söylendiğine göre hayranı olduğu "Tatar İmparatoru" Cengiz Han'ın sarayında doğancı (şahinci) olarak hizmet etmek istediğini ifade edermiş.

"Moğolların Gizli Tarihi" bir başka Türk budunundan daha söz eder: Cengiz Han'ın yendiği ve hükümdarlarına kızlarından birini

eş olarak vermek istediği Karluklar. Bu tarih kitabı ayrıca yukarıda birkaç kez andığımız Uygurlar üzerine de oldukça ayrıntılı bilgiler verir. Bu budun yerleşik bir kültür içinde yaşar, daha önce de söylediğimiz gibi yazı yazmayı bilirdi. Tarımı, kent kurmayı bildiklerini, devlet örgütünde memur çalıştırdıklarını da ekleyelim. Türk Nayanlar Cengiz Han'ın atlılarından kaçarken Moğolların dikkatini Uygurlar üzerine çekince bu Türk budununun hükümdarı gönüllü olarak Cengiz Han'a uyruk olmayı en doğru yol olarak görmüş, ona elçi göndererek "Büyük Kağan Cengiz'in adını ve ününü büyük sevinçle haber aldım" dedirtmiştir. Bu Uygur hükümdarının duyduğu sevincin ne kerte büyük ve ne kerte içten olduğunu bilemeyiz elbet; ama gerçek şudur ki Moğollar ona lütf göstermiş, Cengiz Han'ın katına altın, gümüş ve inciler takınarak, kılaptanlı, Şam işi, ipekli kumaşlar içinde çıkmasına izin verilmiştir. Ona da Cengiz Han'ın kızlarından biri eş olarak verildi.

Böylece kurulan Moğol İmparatorluğunda Uygurlar Çin'den başlayıp Moğolistan'dan ve kendi ülkelerinden geçerek ta İran'a ve Bağdat'a inen büyük çaplı transit tecimin temsilcileri oldular.

Cengiz Han'ın oğulları ve torunları imparatorluğun genişliği yüzünden başarısızlığa uğradılar, imparatorluk giderek küçüldü ve sonunda yok oldu.

Sayın bayanlar ve baylar!

Türk hükümetince bastırılmış bir "Türkiye Cumhuriyeti Tarihi" nin ilk cümleleri aynen şöyledir: "Dünya tarihinde Türkler kadar çok ve Türkler kadar büyük devlet kuran başka bir ulus çıkmamıştır. Tarihin tanıdığı ilk kültür devleti olan ve İ. Ö. 4000 yılında karşımıza çıkan Sümerliler devletinden başlayarak Avrupa ve Asya'da oluşmuş olan beyliklerin, krallıkların ve imparatorlukların çoğunu onlar kurmuşlardır. Bir Türk devleti sahneye çıkmıştır".

Gerçekten de Cengiz Han'ın varisleri sahnedeki çekilir çekilmez Türkistan'da, Orta Asya'da yeni Türk devletleri ortaya çıktı: Çağatay Devleti, Şaybaniler, Astarhaniler ve bunların uzantıları olan Buhara Emirliği ile Hive ve Kokand Hanlıkları gibi Özbek sülaleleri.

Türkistan'da yeni hazırlıkların oluşması, tıpkı Moğollardan önceki zamanda olduğu gibi ülkenin siyasal yönden parçalanmasına yol açtı. 19. yüzyıl başında Türkistan'da 16 Türk devleti, hanlığı ya da beyliği ile üç tane de yürük devleti vardı.

Eski Türkistan'ın bir tarihini yazabilmek için dayanılacak kaynakların ortaya çıkardığı sorunlar, eldeki az sayıda kaynağın şu kısa tasviriyle henüz yeterince dile getirilmiş sayılamaz. Yazılı kaynakların kültür tarihinin ve karşılaştırılmalı etnoğrafyanın belgeleriyle tamamlanması gerekir; ayrıca Türkistan ve Orta Asya budunlarının dinsel gelenekleri de gözden uzak tutulmamalıdır.

Dinler tarihi bir başka kaynaktır. Daha Bizanslıların bile bu konuda bilgisi vardı. Sözgelimi Türkistan dünyasını dolaysız olarak ve yaratıcı bir anlayışla tasvir etmiş olan Priskos Rhetor, bir zamanlar Franz Altheim'in de belirtmiş olduğu üzere, sırf kronolojik olarak geç bir evreye ait olmasından dolayı, Grek edebiyatının klasiklerinden sayılmaz. Hunlar üzerine yazdığı kitapla başlattığı işi aralarında Theophylaktos Simokotta'nın Türkler, Bilge Leo ile Konstantinos Porphyrogennetos'un Hazarlar ve Peçenekler üzerine yazdıkları kitaplarla Bizanslı yazarlar sürdürdüler. Çağdaşı olan Batı Hıristiyanlarca kaleme alınmış yazılarda İç Asya bozkırlarının yürüklerine karşı belirlenmemiş bir korku duygusu bulunmasına karşın, Bizanslı yazarlar, konularına toplumbilimsel bir ilgi gösterdiklerinden bu binici budunların tarihlerine, kültürlerine, dinlerine, etnografyalarına ve antropocoğrafyalarına katkıları farklı bir değer taşır.

Bu Grekçe yazılarda Türkistan ile kuzey komşusu olan ülkelerde yaşayan budunların bugünkü dinbilimciler tarafından Şamancılık terimiyle adlandırılan dinsel kültlerine ve büyü edimlerine kısaca değinilir. Şamancılık terimi Orta ve Kuzey Asya'nın büyücü rahipleri ve otacıları olan Şamanlara dayanır. Şamanlar birçok işin yanı sıra kötü ruhlarla da savaşır, keyif maddeleri, musiki ya da dans etkisiyle kendilerinden geçip kendi görüşlerine göre kötü ruhları ortadan kaldırırlardı.

Bu Şamancılığın kökenini binici yürüklerde aramak gerekir. "Moğolların Gizli Tarihi"nden öğrendiğimiz Cengiz Han tarihinde Şamancı öğeler de anılır. Doğaüstü öğelerin doğal insan yazgısına etkimesi, ruhun ister gök, ister yeraltı dünyası olsun öteki dünyaya gitmesiyle kişinin içsel deneyimleri yaşaması görüşleri bugünkü paleo-asyalılarda bulunduğu gibi, herhalde Türkistan'ın eski budunlarında da vardı.

Eski Orta Asya kültür ortamı Şamanları insan ile yukarısındaki ve aşağısındaki güçler arasında bir aracı olarak bilir. Kendi budu-

nununkilere oranla daha etkisel bir çevre ve yaşam tarzı gerektiren ruhsal eğilimde “arkaik insan”dır Şaman. Bütün budunu içinde yalnız o hayvana, theriomorph alana öylesine yakındır ki, hayvanlarla birlikte yaşamakla kalmaz, hayvanların yazgısını onlarla paylaşabilir, kendini hayvanın yerine geçirebilir.

Türk budunlarıyla ilgili olarak bildiğimiz bir örnek, Votyak Şamanın henüz hiç binici görmemiş bir atın üzerine oturup yalnız başına ormana doğru sürmesi, hayvanın durakladığı yeri kurban yeri olarak seçmesidir. Şamancılıkta kaynakların, ırmakların ve daha başka suların önemli bir rol oynadığını bu arada belirtelim.

Bu yüzden Brockelmann, “İslam Uluslarının ve Devletlerinin Tarihi” başlıklı dev çaplı kitabında haklı olarak İslamlık öncesi Türk budunlarının Şamancılığa bağlı olduklarını yazmıştır. Evreni yaratmış olan ve evrenin iyi yaratıklarının oturduğu üstteki onyed katında oturup egeyen en ulu varlık Gök Tanrı’yla (Tenggri) ancak Şaman aracılığıyla bağlantı kurulabilirdi.

Brockelmann’a göre daha İslam dinini benimsemeden önce de Orta Asya’nın Türk budunlarında yazgının gücüne olan inanç pek yaygındı. Bu yazgıyı dünya ve zaman temsil eder, insanın büyüklüğüne karşı öç duygusuyla ve kıskançlıkla dolu bir kişilik olarak tasarlanırdı.

Eski Türkistan budunlarının burada yalnız bir tanesinin, Şamancı olanının, anabildiğim dinsel tasarımlarını bilmek Türkistan’ın oluşumunu anlamaya yardım eder; daha doğrusu Türkistan tarihi üzerinde çalışırken yanyana getirdiğimiz mozaik taşları içinde Türkistan kültürü hakkındaki bilgilerin yanısıra bir başka mozaik taşıdır.

Sayın bayanlar ve baylar!

Eski Türkistan’ın araştırılmasında yolumuza çıkan pek değişik türden bir güçlük vardır: Bu güçlük, bu bölgede birçok budunun yaşamış olması, Türklerin bu budunlardan ancak birkaçını oluşturmuş bulunmalıdır. Bu güçlük, bize kadar gelebilmiş kaynakların azlığındadır. Türkistan’daki budunlardan ancak birkaçı atalarının ve kendi kuşaklarının başardıklarını övgüyle dile getiren belgeler bırakmaya niyetlenmiştir. Bunun sonucunda Türkistan insanların eski zamanlardaki başarıları, siyasal istekleri, kültürel gelişmeleri ya da örgütleniş aşamaları hakkında hemen hiçbir bilgimiz yoktur.

Kaynakların bu durumu, konunun tüm ayrıntılarıyla oldukça tam olarak ele alınmasını hemen hemen olanaksız kılmakta, en azından çok güçleştirmektedir.

Elimizde bulunan bu az gereç derlenip, bu bölgenin genel kültürü ve din tarihi üzerine bildiklerimiz gözönünde bulundurulduktan gerçi azımsanmayacak ölçüde tarih bilgileri ortaya çıkar; ama Türkistan'ın tarihini yazmak için bence bu yeterli değildir.

Sözgelimi Ak Hunlar, Karluklar, Oğuzlar, Gazneliler ve Karahanlılar gibi belirli birkaç Türk devleti üzerine bildiklerimiz olayları kaba çizgileriyle özetlememize elverir.

Ak Hunlar ya da Heftalidler, Türk-Moğol asıllı olup Altay Dağları yöresinde yaşamaktayken Batı Türkistan bozkırlarına doğru yayılmışlardır. Beşinci yüzyılın ortalarına doğru doğuda İli ile Talas Irmakları ile batıda Aral Gölü arasında kalan bölgeyi ele geçirdiler. Daha sonra güneye doğru Siri Derya üzerinden Maveräünnehr'e ve Baktriya'ya kadar ilerleyerek Sasanoğulları İmparatorluğunun bütün doğu bölümünü aldılar. Altıncı yüzyılın ikinci yarısında tarih sahnesinden silindiler. Bu silinişin başlıca nedeni kuzey bozkırlarından dışlı hasımların gelmesi oldu. Gelenler Türktü, akrabaları.

Bir zamanlar Moğolistan'ı ve doğu Sibirya'yı kapsayan Türk anlayışında İ.S. altıncı yüzyılda egemiş olan iki hanlık, doğu ve batı hanlıkları, üzerine hemen hemen hiçbir şey bilmiyoruz. Bildiğimiz, batıdaki hanlığı oluşturan Türklerin, Ak Hunların Talas yöresindeki topraklarına saldırmış olmasıdır yalnızca. Doğudaki hanlığın kurucusu Bumin 552 yılında öldü; batıdaki hanlıkta yaşayan kardeşi İstemi ondan çeyrek yıl fazla yaşadı.

Ak Hunlar'a daha sonra aynı zamanda İran'ın Sasanoğulları da saldırdı, bunun sonucunda kesinlikle yok edildiler. Ak Hunların mirasını İranlılar ve Türkler aralarında paylaştı. Türk Hanına Soğd, Şah I. Husrev Anuşirvan'a Baktriya düştü.

Daha sonra sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda Türkistan'da biri Karluklar, öteki Oğuzlar olmak üzere iki Türk krallığı gelişti. Bu iki devlet üzerine, özellikle Samanoğulları sülalesi üzerine günümüze gelebilmiş pek az kaynağı Rus bilgini Bertold değerlendirdi. Samanoğulları yuvarlak hesap yüz yıl egemenliklerini korudularsa da onuncu yüzyılın sonunda ülkeleri yeni bir Türk sülalesinin, Karahanlıların egemenliği altına girdi. Karahanlı Hanı 992 yılında Buhara'yı aldı.

İ.S. bin yılı yöresi Türkistan, güneyde ve güneybatıda Gazneliler, ortada ve kuzeydoğuda Karahanlılar olmak üzere iki Türk sülalesi arasında paylaşılmış bulunuyordu.

Türkistan ancak şimdi tümüyle Türkleşmekteydi.

Bununla birlikte on birinci yüzyılda bir başka Türk oymağı olan Selçuklular Siri Derya'nın aşağı kesiminden Türkistan'ın Maveran-ünnehr denen kesimine doğru ilerlediler. Amu'yu aşip Horasan'a girdiler, İran'ı boydan boya geçip Bağdat'ı ele geçirdiler. Batıya yönelmiş bu gidişlerini sürdürmeleri sonucu Selçuklar çok geçmeden Amu Derya (Oxus) ile Akdeniz arasında kalan engin toprakların efendisi durumuna girdiler. 1071 yılında Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i yendiler ve hemen ardından bugünkü Türkiye toprakları üzerine Rum sultanlığını kurdular, bundan da iki yüzyıl sonra Osmanlı İmparatorluğu gelişti.

Türkistan'da bu sıralarda gene Türk asıllı olan Karahitaylar iktidar oldu. Kimi bilginlerce Moğol sayılan bu budun, iki yüzyıl önce Peking yöresinde egemiş, dolayısıyla Çinlilerden büyük ölçüde etkilenmişlerdi. Şimdi Türkistan'da egemenlik kurmuş bulunan bu Karahitaylar arada İslamı benimsemiş kardeşlerine olduğu kadar Türkistan'a sızmaya başlayan Arap - Acem kültürüne de yabancı gözüyle baktılar. Kendileri ise eski Türk tanrı (Tenggri) inancına bağlılıklarını sürdürmekteydiler. İslamlaşmış Türk kardeşlerinin deyimiyle bu "kâfir" Karahitaylar on üçüncü yüzyılın başında Harezmi - Şahlar'ca yenildi; ama bu hükümdarların yengileri uzun sürmedi. Harezmi hükümdarları yirmi yıl kadar sonra Cengiz Han'ın ordularına yenildiler.

İşte bu noktada, sayın bayanlar ve baylar, eski Osmanlı Türk İmparatorluğunun kökeniyle ilgili efsane başlar. Türkiye Cumhuriyeti'nin eski dışişleri bakanlarından Köprülü, 1935 yılında Paris'te yayınlanan "Les origines de L'Empire Ottoman" başlıklı kitabında, ayrıca P. Wittek bugün de okunmaya değer "The Rise of the Ottoman Empire" (Londra 1938) başlıklı eserinde bu efsaneyi anlatmışlardır.

Bu anlatışa göre Oğuzlar, Harezmi'e giren Moğollar karşısında gerilemek zorunda kalmış ve Ermenistan'a göçmüşler. Daha sonra hanları Süleyman, yeniden İç Asya'nın bozkırlarına dönmeye karar vermiş. Fakat göç sırasında Halep hizasında Fırat'ı geçerken ölmesi

üzerine üçüncü oğlu Ertuğrul oymağın küçük bölümü olan 400 kadar aileyi Anadolu'ya getirip Selçukluların hizmetine girmiş. Söylendiğine göre 1258 yılında doğan oğlu Osman, Ertuğrul'un ölümünden sonra onun yerine geçmiş. Türkologların çoğu bu efsanenin tarihsel eleştirisi karşısında çürük çıktığı görüşündedirler; ama konumuz olan Türkistan'dan ayrılmış bulunuyoruz. Gene oraya dönelim.

“Moğolların Gizli Tarihi” Harezmi'deki Müslüman Türkler arasında Cengiz Han için çalışan bir beşinci kol bulunduğunu bildirir. Bu beşinci kolda çalışanlardan birçoğu, Türkistan'ın Moğollarca ele geçirilmesinden sonra Moğol memurlarla birlikte yüksek makamlara getirilerek ödüllendirildi. Moğolların gelmesiyle Türkistan için uzun bir barış ve güvenlik dönemi başlamış oldu. On dördüncü yüzyılın ortalarında Semerkand, Türkistan'ın belki en canlı ve önemli kentiydi. Türkistan'ın bu siyasal düzeni on sekizinci yüzyıla kadar süregitti.

Selçuklular zamanında Türkistanlılar İslam dinini, Selçukları izleyen Türk Timuroğulları zamanındaysa devleti, sanatı ve şiiri yenilemişlerdir. Bu yüzden Türkistanlılar bugün bile “Buhara, İslamın gücü, Semerkand ise dünyanın kılıcıdır” derler.

Sayın bayanlar ve baylar!

Çaba gerektiren ve sanırım sizler için de yorucu olan bir yolun sonuna geldik. Umarım, eski Türkistan'ın tarihini yazarken yolunuzu engelleyen sorunlardan birkaçını gözlerinizin önüne serebildim. Bu engeller yüzünden Türkistan'ın bilimsel bir tarihinin yazılmamış olmasına aklımız yatıyor. Sözelimi bir Alman tarihi, bir Türkiye tarihi olduğu gibi bir de Türkistan tarihi yazmayı Mihorsky denemiştir. Gerçi belirli sınırlı konular üzerine bir dolu bilimsel araştırma, ayrıca tek tek Türkistan budunlarının monografileri için önçalışmalar yayınlanmış bulunmaktadır. Ama tüm tarih akışını veren bir kitap henüz yoktur ve meraklıları herhalde daha uzun bir süre böyle bir kitabı beklemek zorunda kalacaktır. Anlatmaya çalıştığım gibi, kaynak durumu iç açıcı değildir.

Bugün, bir Türkistan tarihinin hiç olmazsa belirgin özelliklerinin saptanabilmekte olmasından memnun olmalı, bununla yetinmeliyiz. Özetlersek: Türklerin ve önceleri kimi Hint - Cermen paleoasyalı budunun yurdu olan Türkistan dünya içinde özel bir yere sahiptir.

Batı ile doğu arasında, özellikle “ipek yolu” aracılığıyla bir bağ oluşturmuş, kültürel ilişkilere ve etkilenmelere katkıda bulunmuştur. Moğollukla temas edilmiş olması Türkistan’da izler bırakmıştır; Grek etkisini belirtmek gerekir.

Eflatun ile Aristo’nun iki büyük ardılı olan Farabî ile bizim Avicenna dediğimiz İbn Sina’nın Türkistan’dan gelmiş olması ve Eflatun ile Aristo’dan alınma sözlerin bu ülkede yaşayagelmesi bir rastlantı değildir. İslamın gelmesine kadar burada Zerdüşt’e, Buda’ya, Mani’ye, Konfucius’a ve eski Türk tanrı (tenngri) inancına olduğu kadar (Mesturî tarzında) İsa’ya da bağlanmış olanlar vardı. Yedinci yüzyılda Türkistan İslamlaştı. İslam yeni bir toplum yarattı. İslamın Türkistan’daki özelliği, İslam (başka bir söyleyişle Arap) dünyasının burada Türkistan’da, İç Asya’nın kalbinde, İran, Hint, Moğol, Çin ve ötekilerden aşağı kalmamacasına Türk ve Hıristiyan Batı kültürleriyle buluşmuş olmasıdır.

Şu kısa açıklamalarımın iki amacı vardı: Biri, bildiklerimizi kabataslak gözler önüne sermek – ki Türkiye’dekiler kadar Rusya’daki araştırmaların sonuçlarını da dil engeli yüzünden maalesef bilemediğimi müdrükim – eski Türkistan’ın tarihini yazma konusunda bugüne kadar neler yapılabildiğini göstermek ki, bunda herşeyden önce eski Türkistan’ın tarihini doğrudan doğruya ilgilendiren yönler başka bir söyleyişle filolojiyi, etnoğrafyayı ve dinbilimini ilgilendiren yönler dikkate alınmıştır. Arkeolojiyi ve sanat tarihini ne yazık ki, konu dışı bırakmak zorunda kaldım.

İkinci amaç, bir Türkistan tarihçisinin gelecekteki ödevlerini taslak olarak vermektir.

Türkistan’ın araştırılmasına hizmet etmiş bütün bilginlerin adını bu konferansımızın çerçevesi içinde anamamış olmamı meslektaşlarımla anlayışla karşılamalarını rica edeceğim.

Teşekkür ederim.

- BARTHOLD, W., *Turkestan down to the Mongol Invasion*, London 1928.
- BROCKELMANN, K., *Geschichte der islamischen Völker und Staaten*, München 1939.
- DE FERNANDY, M., *Tschingis Khan*, Hamburg 1958.
- GROUSSET, R., *Die Steppenvölker*, München 1970.
- HAENISCH, E., *Die Geheime Geschichte der Mongolen*, Leipzig 1948.
- HAYİT, B., *Turkestan im XX. Jahrhundert*, Darmstadt 1956.
- HEISSIG, W., *Wort aus tausend Jahren*, Wiesbaden o. J.
- KNOBLOCH, E., *Turkestan*, München 1973.
- KUSSMAUL, E., *Einige Bemerkungen zur Geheimen Geschichte der Mongolen*, Göttingen o. J.
- KRAEMER, J., *Das Problem der islamischen Kulturgeschichte*, Tübingen, 1959.
- LESSING, F., *Mongolen*, Berlin 1935.
- NARAIN, A. K., *The Indo - Greeks*, Oxford 1957.
- PETERS, R., *Geschichte der Türken*, Stuttgart 1961.
- RADLOFF, W., *Aus Sibirien: Lose Blätter aus dem Tagebuch eines reisenden Linguisten*, Leipzig 1884.
- VAMBERY, A., *Die Geschichte Bokharas oder Transoxaniens*, 1872.

